

Костянтин КОРСАК

Ключові поняття: геній, геніальність, ноотехнології, особистість

© К. Корсак. 2011

*Навіть побіжний погляд на процес накопичення знань і технологій усім людством на межі нового тисячоліття свідчить про те, що позитивні зрушення охоплюють не тільки найвищі технологічні уклади, що стосуються перших кроків у створенні науковцями засобів досконалого управління природними процесами на квантовому рівні (це ноотехнології — «мудрі» способи життєзабезпечення [10]), а й об'єктивніших і повних знань як про історію підвиду *Homo Sapiens* [6], так і про особливості його представників [11; 15; 18]. Будемо сподіватися — не тільки зі середньостатистичної більшості, а й про тих унікальних, яких називають «геніями».*

сучасній вітчизняній науково-педагогічній літературі значну увагу звернуто на пошуки шляхів підвищення ефективності навчально-виховного процесу і забезпечення якості українських атестатів і дипломів в умовах «комп'ютерної» стадії науково-технічної революції, зокрема, засобами точнішої діагностики здібностей і спроможностей учнів та підтримки елітарної частини нашої молоді ([7; 8; 16]). Та загалом не ставиться завдання «пошуку геніїв» й організації цілеспрямованої роботи саме з ними, хоч непоодинокими є випадки звернення до подібних питань в окремих елементах різних публікацій.

Для автора цієї статті безпосереднім поштовхом до звернення до теми «геніїв» стало надмірне поширення не лише в ЗМІ, а й у науково-популярних виданнях критично-принижувальних висловлювань щодо природи геніальності та індивідуально-психічних рис «кандидатів у генії».

Обмежимося одним-єдиним прикладом узагальнення подібних висловлювань, яке належить росіяниці, кандидату біологічних наук (дані на середину 2005 р.) Т. А. Гореловій, автору кількох статей у провідному часописі

сі «Человек» і монографії «Еволюція етики: від «етики» природи до космічної етики» [3]. У статті «Домінанти моральної свідомості і поведінки: еволюційний аспект» [4], що є розгорнутою анотацією цієї монографії, Т. А. Горелова стверджує: «Науковий підхід до вивчення структури моральності (рос. нравственности) однозначно свідчить про єдність людськості, тобто родової спільності людськості у представників різних рас, культур, традицій, основи якої слід шукати у природних джерелах і спільності культурної еволюції людства. Але людина існує в суспільстві, а в процесі соціалізації воно здійснює на нього зворотний вплив. Вихід на периферію соціального життя зумовлює появу девіантних типів – аморального чи, навпаки, геніального, а бездумне запозичення соціальних установок породжує конформістів» [4, 80].

Досить категорично вказано: хочете зустрітися зі справжнім генієм – розшукуйте його серед осіб, які виштовхнуті із соціального життя і відзначаються якомога більшою кількістю «девіантних» рис. А от ті, хто «утримався в соціумі» – тотальні конформісти, а тому їм не треба затрачати на них час у сподіванні зустріти геніїв.

Якщо ж спробувати «від себе» оцінити поняття «геній», то в людей старшого віку, світогляд і лексикон яких сформувалися у часи існування Радянського Союзу, це слово зазвичай сприймається як дуже позитивна характеристики історичної особистості, значно рідше – когось із сучасників.

Витоки подібних уявлень легко помітити з текстів радянських педагогічних і філософських енциклопедій і словників. У першому томі «Педагогічної енциклопедії» 1964 р. видання вказано чітко і недвозначно: геніальність – найвищий можливий рівень обдарованості. До того ж, геній – працьовитий, плідний і «суспільно важливий» тип, адже кожного разу започатковує нову епоху в царині власної творчості. Як і очікувалося, з міркувань ідеології стаття «Геніальність» закінчується так: «Геніальна людина нерозривно пов'язана з народом, завжди виражає соціальний прогрес, чим і пояснюється колосальна ефективність генія» [13, 488].

Таке визначення геніальності як вершини

талановитості і здібностей характерне для усіх пострадянських українських педагогічних словників і енциклопедій, а от у Росії крах ідеї побудови комунізму в одній окремій державі спричинив повне зникнення слів «геній» і «геніальність» у подібних виданнях. Своєрідний ренесанс настав з початку ХХІ ст., коли ці терміни знову зрідка стали фігурувати у довідкових творах.

Досить суперечлива ситуація спостерігається у філософських словниках і енциклопедіях. В останньому виданні великого радянського «Філософського енциклопедичного словника» 1989 р. доволі відчутний позитивний вплив періоду «перестройки и гласности» – стаття «Геніальність» порівняно велика і насичена урівноваженою науковою інформацією. Для подальшого викладу особливо цінним є таке твердження: «З психологічної точки зору геній не може розглядатися як особливий тип особистості. Усі спроби виокремити особливі психологічні чи психопатологічні риси геніальності виявилися невдалими; сам творчий процес генія також принципово не відрізняється з психологічної точки зору від творчого процесу інших обдарованих осіб» [17, 115]. Слушно відзначено, що ще з Античності геній і геніальність оцінювалися позитивно, досягнувши піку пошани в романтичній естетиці. Наприкінці вказано, що ще з ХІХ ст. до вивчення геніальності доклали руки психіатри.

На нашу думку, краще б вони утрималися від цього. Можливо, були науковці і до Ч. Ломброзо, але саме його багаторічна праця у закладах для осіб з порушенням психіки стала, мабуть, безпосереднім поштовхом до пошуків бодай мінімальних ознак психічних відхилень у поведінці і діяльності значної кількості відомих геніїв і надзвичайно талановитих осіб. Добре, що його велика і насичена багатьма прикладами і порівняннями загальновідома праця «Геніальність і божевілля: Паралель між великими людьми і божевільними» [12], створена ще в 1863 р., стала легкодоступною в Україні лише в 1995 р. Неуважний читач легко пропустить під час ознайомлення з нею коротку фразу «Було і є безліч геніальних людей, у яких неможливо відшукати навіть найменших ознак божевілля, за винятком деяких ненормальностей у сфері чутливості» й

отримає чималий стрес від сотень наступних сторінок, які автор оцінює як власне намагання якомога ґрунтовніше знищити ті «світлі та райдужні лююї», утвердилися під час оцінки не стільки особистісних рис того чи іншого генія, скільки його малярського, музичного, літературного чи якогось іншого доробку.

У нас не було можливості (не стільки джерел, скільки часу) простежити достатньо уважно за своєрідним змаганням між ідеалізованим і нігілістично-критичним баченням геніїв і геніальності. Зазначимо, що ні соціологія, ні постмодерністична філософія узагалі цим не цікавилися, концентруючись на «масах» і критиці традиційних суспільно-економічних уявлень. Набагато складніша ситуація, що відзначалася емоційним зіткненням різних поглядів, характерна для психології (як клінічної, так і педагогічної).

Багатий матеріал для роздумів і здійснення важливих висновків надає велика за обсягом праця «Безумные грани таланта: Энциклопедия патографий» [1], створена російським науковцем О. В. Шуваловим на основі значної кількості джерел, серед яких особливе місце займають багатотомний часопис «Клінічний архів геніальності та обдарованості», опублікований у Свердловську між 1925 і 1930 рр. зусиллями Г. В. Сегаліна. Досить суперечливою рисою книжки є спроба автора поставити власний психіатричний діагноз згаданим у ній особистостям на основі наведеного та іншого матеріалу. З цього приводу автор «Передмови» завідувач кафедри психіатрії Рязанського державного медичного університету, професор С. С. Петров висловлюється так:

«Психіатричний діагноз не константа, він може змінюватися залежно не тільки від часу його створення, а й від країни, де це відбувається, й від фахівця, його ідей і пристрастей. Зрештою, немає нічого більш красномовного, як факти.

Хотілося б застерегти читача від морально-етичного підходу до клінічного матеріалу. Хворий не може бути «поганим» або «гарним» залежно від свого діагнозу. Він може бути лише більш-менш «важким» або «легким». Тому не треба розглядати наявність будь-якого одіозного розладу (наприклад, алкоголізму) як

спробу «кинути тінь» на ту або іншу особистість. «Якщо психіатрія є наукою, то вона має повне право за будь-яких умов застосовувати ці наукові дані там, де для цього є підстави, незважаючи на те, що той або інший об'єкт є улюбленцем богів або людей» (Ланге, 1928). Так само, як і наявність якихось патологічних змін психіки не звільняє людей влади від відповідальності за свої вчинки, якщо вони згубно відбиваються на долях інших, залежних від них людей» [1, 6].

Важливість щойно наведених поглядів об'єктивного науковця переоцінити важко, адже він дає нам підстави виключно критично оцінювати і праці та висновки Ч. Ломброзо, і майже всі психіатричні діагнози О. В. Шувалова щодо понад 700 геніальних чи дуже обдарованих осіб, яких згадано в укладеній ним книжці. Треба спокійно й без особливих емоцій розглядати також досить цікаві дані, які він у табличній формі наводить в оглядовій частині книжки (див. таблицю на наступній сторінці).

О. В. Шувалов робить застереження щодо приблизного характеру отриманих результатів з трьох причин:

1) подібна заочна діагностика досить умовна в силу своєї абсолютної залежності від наявних анамнестичних даних (з опитувань і свідчень інших людей та розповідей самого хворого);

2) досліджувана особистість могла хворіти впродовж життя різними, по-різному освітленими в біографічній літературі психічними розладами, тому не завжди легко визначити серед них «основне»;

3) деяка частина персоналії не обмежувалася проявом своїх талантів тільки в одній якій-небудь царині, а поєднувала, на перший погляд, досить непорівнянні: філософію й поезію, хімію й музику тощо.

Та попри все це, отримані результати вкрай цікаві, тому що виявляють домінування певних психічних розладів різних специфічних талантів. Наприклад, шизофренія і маревні розлади частіше трапляються серед художників, афективність – серед композиторів, а от письменники і поети найчастіше виявляються жертвами алкоголізму і різних форм наркоманії.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПРОВІДНОГО ПСИХОПАТОЛОГІЧНОГО СИНДРОМУ ВІД ВИДУ ТВОРЧОСТІ

% від числа персоналій в обраній категорії обдарованості

Вид розладу	Професія							
	Письменники й поети	Державні і політичні діячі	Художники і скульптори	Філософи і релігійні діячі	Учені й шахматисти	Композитори	Актори й акторки	Революціонери
Органічні й симптоматичні психічні розлади	7,0	11,0	18,3	6,0	14,1	13,9	10,0	0
Алкоголізм і наркоманія	25,1	7,3	6,5	1,5	3,3	11,6	3,3	0
Шизофренія, шизотипові й маревні розлади	12,7	12,5	26,0	33,3	15,3	11,6	10,0	15,0
Афективні розлади	18,0	20,5	18,3	10,6	31,1	30,2	16,6	17,5
Невротичні й соматформні розлади	4,6	11,9	2,8	13,6	9,8	6,9	6,6	12,5
Шизоїдний розлад особистості	3,3	0,9	5,6	6,0	13,1	6,9	3,3	0
Емоційно-нестійкий розлад особистості	5,3	6,4	4,2	1,5	1,6	4,6	13,3	5,0
Істеричний розлад особистості	7,1	6,4	0	9,1	0	4,6	16,6	5,0
Епілепсія	2,3	3,6	1,4	4,5	1,6	0	0	5,0
Усього (в абсолютних цифрах)	301	111	73	66	61	43	30	21
	706							

Доцільно також доповнити подібні твердження О. В. Шувалова баченням геніальності та особистісних рис геніїв укладачами загальновідомої «Психологічної енциклопедії» Р. Корсіні та А. Ауербахом. У статті «Геніальність», автором якої є Е. Б. Пратт, наголошується на тому, що майже сторічне дослідження багатьма психологами більшості відомих світових історичних особистостей заперечило багато сформованих уявлень про них. Найчастіше вони походили із сімей, що відзначалися високим для того часу освітнім рівнем, вирізняючись здоров'ям і стійким характером. Е. Б. Пратт указує: «Не було виявлено зв'язку між геніальністю та якоюсь патологією або хворобливістю» [14, 118].

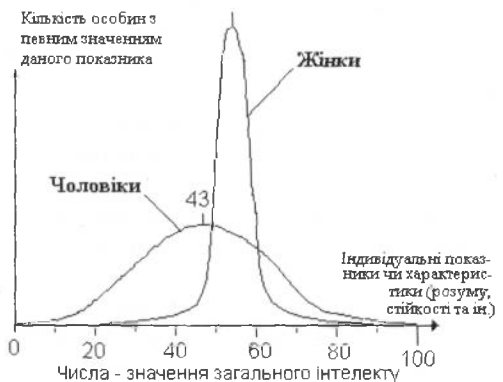
Ось так: з енциклопедії про «талановитих безумців» О. В. Шувалова впливає обов'язковість якогось з численних психічних відхилень для потрапляння в групу геніїв, а в американській психологічній енциклопедії ми читаємо практично протилежне.

Яку позицію обрати – вирішувати читачам. А ми висловимо власне пояснення того, чому справжні генії надмірно часто опиняються серед «осіб з відхиленнями», серед тих, кого їхні сучасники вважають «обділеними ро-

зумом» і доволі рідко вшановують хоч якоюсь повагою.

Використаємо створений нами на основі даних зарубіжних джерел графік розподілу осіб чоловічої та жіночої статі за таким важливим показником, як «загальний інтелект (GI)». Шкала його вимірювання лежить між 0 (дебілізм) і 100 (яскрава геніальність).

З малюнка випливає той доволі відомий факт, що «справжня геніальність» є виразно чоловічою рисою, адже світ не знав жодної жінки, яка була б усіма визнаною як геніальний філософ, композитор чи винахідник. Досить помітні успіхи жінок у поезії, малярстві і

ще кількох подібних заняттях, де вони з помірним успіхом усе ж змагаються з багатьма талановитими чоловіками.

Серед кількох можливих пояснень цих та інших фактів сучасні науки вказують не тільки мозкову асиметрію обох статей, а й відмінності у вищих біологічних завданнях (чи призначенні). Значні індивідуальні відмінності між чоловічими особинами є непорушним законом біосфери для всіх біологічних видів, які розмножуються статевим шляхом і перебувають у нестабільному природному середовищі. Відсоток чоловіків з екстремальними відхиленнями від середнього набагато більший, ніж серед жінок. Причина цього полягає в тому, що саме чоловіча стать має своїм головним завданням забезпечувати можливість не ультрапоступових, а сальгаційних (стрибокподібних) змінаного виду. Завданням жіночої статі є збереження «крашод» для даного виду, вища життєва стійкість і (часто) більша тривалість життя.

Така асиметрія завдань обох статей стала причиною значних відмінностей у кривих розподілу, подібних до вказаних на малюнку. Невипадково рекордні досягнення і в інтелектуальній діяльності, і в багатьох інших заняттях належали і належатимуть чоловікам.

Геніальна особистість отримує свої видатні спроможності у дарунок від природи (хтось може сказати – від Бога). Але для їх виявлення і розвитку вона повинна мати щастя перебувати хоча б у мінімально сприятливих умовах: у разі математичних спроможностей – серед достатньо освічених батьків і рідних, у приміщеннях з книжками чи іншими джерелами інформації. Наскільки необхідне сприятливе середовище для розвитку музичної чи малярської геніальності – загальновідомо.

Життя «справжнього генія» серед багатьох осіб, які набагато поступаються йому, досить складне і дуже рідко позбавлене серйозних проблем. Серед безлічі можливих висловлювань різних осіб про геніїв і геніальність ми обрали думку французького філософа-матеріаліста К. Гельвеція: «Геніальна людина мислить

самостійно. Її погляди суперечать іноді загальноприйнятим поглядам: вона ображає марнославство більшості. Але щоб не ображати нікого, треба мати лише ті ідеї, які мають усі. У цьому випадку у вас не буде генія, але зате не буде й ворогів» [2, 101]).

Хоча з часу смерті К. Гельвеція минуло два з гаком сторіччя, але ця оцінка становища генія лишається дуже точною. Інтелектуальна перевага геніальної людини над своїм оточенням цілком помітна для всіх, викликаючи в більшості зрозумілу заздрість.

Легкість бачення майбутнього і висока спроможність створювати і використовувати нові поняття аж ніяк не полегшує генію трансляцію своїх думок ровесникам і старшим особам. Серед слухачів є усього кілька відсотків тих, хто порівняно легко сприймає нові поняття та ідеї, намагаючись усвідомити і використати їх. Абсолютна більшість реагує не стільки вороже, як індиферентно.

У цій ситуації геній найчастіше не припиняє своїх спроб – іншого шансу для виступу може й не бути, – посилює експресивність, намагаючись переконати інших у тому, що відкрив чи придумав самостійно. На жаль, зазвичай подібні дії викликають образу всієї чи частини аудиторії, відтак – доволі агресивні контрвипади.

Ця ескалація взаємного нерозуміння відбувається аж до заключного акорду – відвертих чи прихованих звинувачень і повного розриву взаємодії. Поширення інформації про даний випадок спілкування генія із слухачами практично завжди має спотворений характер, а його індивідуальність оцінюється як невірноважена, ба, психічно хвора. Як підкреслив К. Гельвецій, «ображена більшість» залишить для історії відверто викривлений і тенденційний портрет геніальної людини. Сучасники рідко виявляють толерантність і мінімум тактовності під час своїх висловлювань про «надмірно» талановитих осіб. Не випадковими є твердження про реальні чи придумані відхилення і ненормальність – багатючий матеріал для О. В. Шувалова та інших науковців, які недостатньо

критично враховують тенденційність оцінки геніальних митців чи літераторів їхніми сучасниками.

У розвиток сказаного наведемо ще три висловлювання про геніїв і геніальність, що належать відомим особам.

А. Шопенгауер: «Геній не може бути нелюдом, тому що злість є вираженням неприборканого бажання, що вимагає всього інтелекту для задоволення його потреб, а це виключає можливість чистого споглядання. Нелюд може мати великий розум, але він використовує його тільки на те, що має відношення до волі. Тому зла людина може бути великим завойовником, державним діячем і т. п. У неї, нарешті, може бути навіть талант. Це слово, як відомо, в стародавності означало гроші, а тепер їм позначають такі здатності, якими здобувається схвалення юрби, а отже, і гроші».

«Між генієм і божевільним подібність у тому, що обидва живуть в іншому світі, як усі інші люди».

Б. Шоу: «На жаль, кожний геній вміщений у звичайне тіло і звичайний мозок, які дискредитують його дурістю і негарними вчинками».

Існує статистика (звичайно, не цілковито точна): у середньому серед мільйона новонароджених буде принаймні десять — дванадцять відзначених «іскрою божою». У минулому не усім їм щастило реалізувати свій потенціал, про що можна лише пошкодувати. У наш час у разі хорошої роботи систем освіти відсоток реалізованих талантів досить високий. Зусилля з його подальшого підвищення виправдані тим, що суспільство мало б значний зиск з того, що кожен з цих 10 — 12 досягне можливих вершин свого професіоналізму і прискорить матеріальний і культурний про-

грес усього людства. Для досягнення подібної мети було б корисним вибачати «справжнім геніям» їхні помилки і навіть якісь «негарні вчинки» (звісно, не йдеться про грубі порушення законів), підтримуючи вогник творчості й можливість створювати ніким ще не бачене і не уявлене. Та більш продуктивним ми вважаємо здійснення ідеї індивідуально-акцентованої освіти за умови використання для підвищення ефективності навчання новітніх досягнень кількох молодих наук, які поглиблено вивчають ментальні та інші спроможності людини ([9] та ін.).

Наприкінці слід указати, що питання того, наскільки часто трапляються «справжні генії» належить до дискусійних. Наприклад, у створеній у Росії науковцем з українським прізвиськом (С.М. Грінченком) глибокій і по-справжньому енциклопедичній книжці «Метаеволюція (систем неживої, живої і соціально-технологічної природи)» [5], скрушно підкреслено той факт, що попри швидке збільшення абсолютної чисельності науковців-професіоналів (їх нині близько 10 млн осіб) і осіб з науковими ступенями, реальна кількість геніїв, спроможних на найвищі інтелектуальні звершення, лишається аж ніяк не вищою, як за часів Античності чи Відродження.

Отож, дуже цікаво простежити за тим, чи виявить себе відомий з діалектичної філософії закон про «перехід кількості у якість» — чи сприятиме постійне підвищення середнього освітнього рівня усього населення Землі принципово-якісним змінам у моральних засадах індивідуальної і колективної поведінки та появи великої кількості геніїв?

Сподіватимемося на позитивну відповідь.

Література

1. Безумные грани таланта: Энциклопедия патографий / Авт.-сост. А. В. Шувалов. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ОАО «ЛЮКС», 2004. — 1212, с. [4].
2. **Ворохов Э.** Энциклопедия афоризмов: Россияны мысли. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. — 716 с.
3. **Горелова Т. А.** Эволюция этики: от «этики» природы к космической этике. — М., 2003.
4. **Горелова Т. А.** Доминанты морального сознания и поведения: эволюционный аспект // Человек. — 2005. — № 6. — С. 78 — 86.
5. **Гринченко С. Н.** Метаэволюция (систем неживой, живой и социально-технологической природы). — М.: ИПИРАН, 2007. — 456 с.
6. **Даймонд Дж.** Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Дж. Даймонд; пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбал. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 488 с., [32] с.

7. **Дубовий К. В.** Феномен здібностей та основні напрямки його дослідження у зарубіжній психологічній науковій думці // Вища освіта України. – Додаток 3, том II (9). – 2008. – Темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 206 – 210.

8. **Ковальова В. І.** Формування творчих та пізнавальних здібностей учнів з використанням технології розвитку критичного мислення / Компетентнісно орієнтована освіта: досвід, проблеми, перспективи // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. у м. Донецьку, 5-6 лист. 2008 р.: рос. та укр. мовами. — У 3 т. — Т. 1. — Донецьк: Каштан, 2008. — С. 436 — 444.

9. **Корсак К.** Педагогіка нового століття // Рідна шк. – 2001. — № 10. – С. 13 — 16.

10. **Корсак К. В.** Технології майбутнього або «Четверта хвиля» // Наук. світ. – 2010. — № 10. – С. 8 — 10.

11. **Лефрансуа Г.** Прикладная педагогическая психология / Ги Лефрансуа. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 576 с.

12. **Ломброзо Ч.** Гениальность и помешательство: Параллель между великими людьми и помешанными / Пер. с итал. К. Тетюшиновой. — К.: Україна, 1995. — 276 с.

13. Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. И. А. Киров. — Т. 1. А — Е. — М., Сов. энцикл., 1964. — 831 с.

14. Психологическая энциклопедия. — 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. — СПб.: Питер, 2003. — 1096 с.

15. Современная психология: Справ. рук. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 688 с.

16. Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. / Кол. авт. — Ч. 1, 2, 3. — К.: АПН, Грамота, 2006

17. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. — 2-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.

18. **Rossano M. J.** Evolutionary Psychology: The Science of Human Behavior and Evolution. — USA, John Wiley & Sons, Inc., 2003. — 488+XI p.

Резюме

• Доведено помилковість критично-нігілістичної оцінки геніїв і геніальності в наукових публікаціях і ЗМІ, а також висловлено гіпотезу про причини цього явища. Пояснено вищу поширеність геніальності серед чоловіків і запропоновано нові підходи до роботи зі здібною молоддю.

• Доказана ошибочность критически-нигилистической оценки гениев и гениальности в научных публикациях и СМИ, а также высказана гипотеза о причинах этого явления. Объяснена более высокая распространенность гениальности среди мужчин и предложены новые подходы к работе со способной молодежью.

• The inaccuracy of a critically-nigilistic estimation of geniuses and genius in scientific publications and mass-media is proved, and also the hypothesis about the reasons of this phenomenon is stated. Higher prevalence of genius among men is explained and new approaches to work with gifted youth are offered.